

Ohar batzuk fonologiaren magia¹
Some notes on the magic of phonology

Aritz Irurtzun
CNRS-IKER

ABSTRACT: In acts of magic or in supernatural rituals it is often the case that speech acts are performed in the search of obtaining the desired supernatural result. In this article I provide a first analysis of the words and formulæ that (allegedly) have been employed among Basque speakers, identifying patterns of phonological markedness in them. I analyze this as a departure from everyday speech, as if “non-natural” speech would be emically conceived as more plausibly reflective of supernatural powers and conducive to the desired supernatural effects.

KEYWORDS: Magic; *voces magicæ*; markedness; formula; ideophone.

LABURPENA: *Magia edota naturaz gairdiko helburuak dituzten erritualetan usu hizketa-ekintzak erabiltzen dira dena delako helburua lortzeko. Artikulu honetan euskal usadioan ekintza magikoetarako erabili izan (omen) diren hitz eta formulei lehen begiratu bat ematen diet haietan markatutasun fonologikoa identifikatuz. Hau eguneroko hizkuntzatikako aldentze baten moduan aztertzen dut, emikoki hizkera “ez naturalaren” erabilera naturaz gairdiko botereekin lotzen delakoan.*

GAKO-HITZAK: *magia; voces magicæ; markatutasuna; formula; ideofonoa.*

¹ Eskerrik asko Xarles Videgain, Julen Manterola, Maia Duguine, Ander Egurtzegi eta Varun deCastro-Arrazolari lan hau paratu bitartean haiekin izandako eztabaidengatik. Lan hau ondoko dirulaguntzei esker garatu da: CNRS-MITI 80|PRIME 2021 (PALEOSIGNES), ANR (ANR-21-CE27-0005 – MIND2WALL), Région Nouvelle Aquitaine (PArL); PLRS (InSHS-CNRS) eta AEI (PID2021-128404NA-I00).

*Jose Ignaciori,
miresmenez eta eskerronez.
Urte luzez segi dezazula
fonologiaren magiaz gozatzan,
eta gozarazten*

1. Sarrera

Ildo guztietako hizkuntzalariok oso gogokoa dugu “hizkuntzak gizaki egiten gaituelako” ideia (ik. besteak beste, Crystal 1998; Christiansen & Kirby 2003; Smith 2005; Bickerton 2009; Fitch 2010; edota Friederici 2017, non ideia horren (ia) hitzez hitzeko aipuak aurki daitezkeen). Nolabait, gure ikerketa-gai eta jardunari usu aitortzen ez zaion halako sakontasun eta transzendentzialitatea egozten dio. Nolanahi ere, hau ez da hizkuntzalarion burutazio zeken bat; aitzitik, hamaika pentsalari eta ezin konta ahala herri-pentsamenduren barne-muinetan sustraitutakoa da; hizkuntzak beste (g)izakietatik bereizten gaitu. Horren ondorioz, gizateriaren historian, zeinahi garai eta lekutan oparoki jasotakoa da gizatalde batek bestea arbuizatzea beste hizkuntza bat erabiltzen duelako argudioarekin, hartara GU (gizaki; jainkoaren/jainkoen begikoak) vs. HAIEK (gizatxar; jainkoaren/jainkoen aurkakoak) aurkaritza eginez; hots, hizkuntzaren arabera eraiki ohi ditugu gizataldeak. Ezaguna da, esaterako, Grezia klasikoko hiritarrak vs. *βάρβαρος* (barbaroak) aurkaritza, delako barbaroen balizko hizkera mordoiloaren onomatopeiaren gainean egindako gutxiespen-izenarekin (arrotzak *bar-bar*-ka hitz egiten entzuten omen zituztelako greziarrek).² Askotan giza-taldeok gure burua eta besteak hitz egiten dugun hizkuntzaren arabera definitzen/izendatzen ditugu, eta hemen ere ezaguna da euskara vs. erdara aurkarizatitako *euskaldun* vs. *erdaldun* aurkaritza.³

Adibide hauetan bi gizatalde konparatzen badira ere hizkuntzalaritza eta etnografiako lanetan bestelako fenomeno batzuk ere jaso dira. Horietako batzuetan gizakion hizkuntza vs.

² Ildo beretik doa XII. mendeko Compostelarako erromes Aimery Picaud de Parthenay-Ie-Vieux-k euskaldunak hizketan entzunda *Codex Calixtinus*-ean idatzitakoa (Michelena 1964: 50):

(i) Sique illos loqui audires, canum latrancium memorares. Barbara enim lingua penitus habentur [...]

Alegia, “Berbetan entzungo bazenitu, adausika ari diren txakurrekin oroituko zinateke, hizkuntza erabat basatia baitute” (Bilbaoren 1994ko itzulpena).

³ Non, etimologia segurua ez bada ere, *erdara* forma bera lehenagoko *erdi-era* forma batetik heldu datekeen (eskerrik asko J. Manterolari etimologia honen ziurgabetasunaz ohartarazteagatik).

animalien hizkuntza da aurkaritzan jartzen dena. Herri-ikuspegi batetik, gizakiok normaltasuna egikaritzen badugu (hau da, *norma ezartzen* badugu), (beste) animaliek nolabaiteko anormaltasuna egikaritu beharko dute (hau da, *norma bihurritu*). Cocopaz⁴ adibidez, animalien balizko berbaldiez kontu ematean eguneroko hizkuntzarekiko fonologiazko aldaketak egiten dira (Langdon 1978). Eguneroko Cocopak badu /ʔ^y/ lamino-prepalatal ahoskabe albokaria, doi-doi espirantizatua; baina animaliek esaten duketen zerbait, edo haiekin erabiltzen den ‘hizkuntza’ errepikatzean ebakera bereziarekin produzitzen da soinu hau, ezpainen alde bateko irekierarekin eta aire-jarioa ahoaren alde bakar horretatik bideratuz. Areago, “eguneroko Cocopatik” “animalien Cocoparako” aldaketa ez da ebakera hutsezkoa, animalien Cocopan /ʔ^y/ fonema hitz guztietan sartzen baita, eguneroko Cocopako beste fonemaren bat ordezkaturik. Ondoren adibide batzuk ematen ditut eguneroko Cocopaz (EC) eta animalien Cocopaz (AC), fenomenoak ilustratzeko (ik. Langdon 1978: 11):

- (1) EC: makáy mwayá·c myu·?
 AC: makáʔ^y mʔ^yá·c mʔ^yu·?
 non zu.izan.inguru zu.izan
 ‘Non izan zara?’
- (2) EC: n^yaʂ^yáw pmwí·a.
 AC: n^yaʔ^yáw ʔ^ypmwí·a
 nire.haurrak haiek.zu.ikusi.galdera
 ‘Nire seme-alabak ikusi dituzu?’

Honela, animalia eta gizakien arteko elkarrizketak izan ditzakegu, non bakoitzak bere “hizkuntza” erabiltzen duen. Ikus, adibidez, tortillak egiten ari den emakume baten eta katu baten arteko elkarrizketa, non emakumeak EC darabilen eta katuak AC, behean katuaren mezu bera ECn emanik, konparaketarako (ik. Langdon 1978: 12):

- (3) Emakumeak (EC erabiliz): kəmyúç pəmwác məyúç?
 INDEF.zu.izan han.zu.eseri zu.izan.GALD
 ‘Zergatik zaude han eserita?’
- Katuak (AC erabiliz): yú·ʔ^y məyáʔ^y məxánʔ^yinpa
 HAR. tortilla miretsi.esan.ere.ENF
 aʔ^yú·km kʔ^yk^wá·y kʔ^yk^wá·ypin^y
 laster haragia haragia.ERAK
 məší·ʔ^ykm məyáʔ^ypin^y

⁴ Arizonako Yuma eta Sumertonon eta ondoko Mexikoko eskualdean hitz egiten den hizkuntza yumarra.

zu.frijitu.GER tortilla.ERAK

mʎ^ymínkm əʎ^yá·xicima.

zu.bildu.GER ni.jan.GER.ni.esan.Q

‘Uau! Miraz nago zu tortillak egiten ikusten. Laster haragia
frijituko duzu, tortillak hartu eta haietan bildu, eta nik zenbait
jango ditut.’

Katuarena (ECn): yú·ş myá^y mxán^ycin^ypa aşú·km kk^wá·y kk^wá·ypin^y mšʎ^ykm
myá^ypin^y myá·k5 mšmínkm aşa·xicima.

Ikus daitekeenez, gizakiok egunero hitz egiten dugun modua bihurtzen da animalien ahotan, espezie bakoitzak bere *espezielektoa* erabiliz.

Antzeko prozesu bat gertatzen da Takelmazko⁶ grizzly hartz-hizkerako *l* sabaikari ahoskabearen sarrerarekin (Sapir 1910). Zehazki, Sapir (1922)-n jasotzen denez (8. or., 2. oinoharra):

In the myths, *l* is freely prefixed to any word spoken by the bear. Its uneuphonious character is evidently intended to match the coarseness of the bear, and for this quasi-rhetorical purpose, it was doubtless derisively borrowed from the neighboring Athapascan languages, in which it occurs with great frequency. The prefixed sibilant *s* serves in a similar way as a sort of sneezing adjunct to indicate the speech of the coyote. *Gwi'di* WHERE? says the ordinary mortal; *lgwi'di*, the bear; *s-gwi'di*, the coyote.

Pentsa liteke aspaldiko kontuak direla hauek, eta urruneko eta galzorian dauden kulturei besterik ez dagozkienak, baina animalien hizkera berezituarena gaur-gaurko kontua ere bada.⁷ Garai berriagoetara eta hurbilagokoak diren inguruneetara etorrira, internet inguruan garatu den *lolspeak* hizkerak katuen (*lolcats* direlakoan) balizko hizkera jasotzen du, horretarako oinarrian duen ingelesean aldaketa morfo-sintaktiko eta fonologikoak eraginez (Fiorentini 2013). Seguruen (4)-koa da *Lolspeak*-erako adibide ezagunena, interneteko memetan usatua izan dena. Bertan polaritatezko

⁵ *myá·k* hitzak ez du ACko baliokiderik.

⁶ Takelma Oregon hego-mendebaldean hitz egiten zen hizkuntza da, Sapirrek berariaz ikertutakoa. Azken hiztuna, Frances Johnson (Gwísgwashān berezko izenez), 1934 urtean hil zen.

⁷ Euskaraz horren sistema aberatsik izan ez badugu ere, animalia desberdinei agindu mota desberdinak emateko izan dugu modu bereziturik (ik. Lekuona 1921). Honela bada, behi eta idiei etortzeko agintzeko *toz* erabili izan bada ere, astoekin *potx* erabili izan da, ahuntzekin *txiu-txiu*, akuriek *kui-kui*, katuekin *mox-mox*, eta oiloekin *purra*. Beste agindu batzuek ere antzeko aldakortasun-ereduak erakusten dituzte, jakina. Kontrakoa ere izan izan da, Europako hainbat tokitan bezala hartza errespetu berezia zor zaion animalia izan da euskal usadioan (Üthürralt Saint-Esteben, 2020), eta beste hainbat tokitan bezala ere haren izena tabu izan dateke, aipatuz gero erakar genezakeelakoan, zorigaitza ekarriz. Honela, *hartz* izena animalia benetako izenaren tabua ekiditeko itzul-biraketa deskriptibo batetik heldu dateke: *har+tz* (arre kolorekoa), ikus Lakarra, Manterola & Segurola (2019).

galderetarako Denboratik Konplementatzailerako buru-mugimendurik (T-to-C) eza eta txistukarien txandakatzea ikus daitezke, besteak beste:

(4) Ingelesa: Can I have a cheeseburger?

Lolspeak-a: I can has cheezburger?

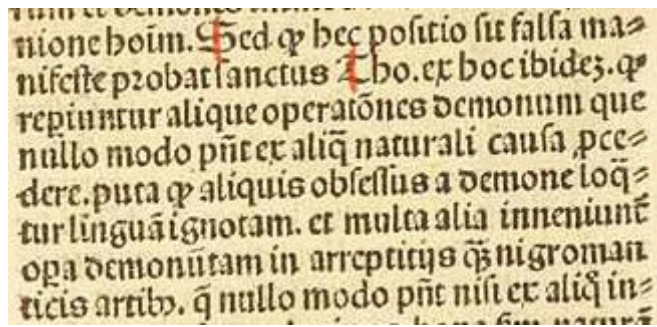
Adibide hauek guztiek erakusten dute gizakioi oso naturala egiten zaigula gizatasunaren mugetatik at dauden izakiei hizkera (“hizkuntza”) berezi bat esleitzea, nolabait haien ez-gizatiartasunaren erakusgarri delakoan.⁸

Jarraian ildo bereko baina izaera desberdineko fenomenoak aztertuko ditut: botere supernaturalen frogatzat hartzen diren mintzamoldeak, fonologian egiten diren bihurketetan zentratuz (ikus Irurtzun [2022] lehen analisi konparatibo baterako).

2. Hizkuntzaren deabrukeriak

Gizatasuna hizkuntzarekin lotzearen ifrentzu naturala da hizkuntza haren mugak gainditzen dituen gizatasunetik at kokatzea. Halakotzat jotzen da errealitatea hainbat eta hainbat kulturatan eta halaxe jasotzen da hainbat herri-ipuin eta lan teologikotan. European zehar —eta Euskal Herrian nabarmen (ik. Idoate 1978)— literalki ikaragarritzko eragina izan zuen Heinrich Kramer eta Jacob Sprenger-en 1487ko *Malleus Maleficarum* (*Sorginen mailua*) liburu famatuan jasotzen denez, pertsona baten deabrutzea haren hizkuntza-portaeratik ondoriozta daiteke, izan ere badira “*aliquæ operationes dæmonum quæ nullo modo possunt ex aliqua naturali causa procedere: puta quod aliquis obsessus a Dæmone loquatur linguam ignotam*”:

⁸ Esan bezala, hau mota askotako kultur adierazpidetan gertatzen da; esaterako, *Star Wars*-eko Yodaren hitz-hurrenkera bihurrian, edota Disney-ren *The Jungle Book* filmeko suge gaiztoaren (Kaa) txistukari hiperartikulatuetan, zein B. Atxagaren *Bi anai* eleberriko sugearen mintzo lapurtarrean kasu (eskerrik asko J. Manterolari oharrengatik). Ildo beretik, ohikoa da H. Purcell-en *Dido & Æneas* operako sorginen kantaldietan ahots doinu lau eta sudurkariak eta txori-karranka-itxurako barre-algarak sartzea; adibidez R. Jacoben *Harmonia Mundi*-ko (1989) bertsioan. Ikus beherago sorgin-hizkeren inguruan.

URL: <https://diglib.hab.de/inkunabeln/151-quod-2f-1/start.htm?image=00046>

Hots, “badira deabruen ekintzak, inongo kausa naturaletatik ezin erator daitezkeenak. Hala nola deabrututako norbaitek hizkuntza ezagunabe bat hitz egiten duenean”.⁹ Eta, berriz ere, hau ez da errenazimendu urruneko kontua, gaur-gaurko liturgia katolikoetan ere aintzakotzat hartzen den printzipioa baizik (ik. besteak beste, Fortea 2004).¹⁰

Hizkuntza arrotzena ez da halabeharrez erabateko gertakaria izan behar, izan ere, salatutakoaren ama-hizkuntza erabiltzea ere sorginkeria-zantzutzat jo izan da, salatariaren hizkuntza berbera ez denean. Ezaguna da, adibidez, Euskal Herriko sorgin-ehizetan halako “ebidentziak” erabili izan zirela: 1575ean Logroñoko Inkisizioak Anotzibarreko Maria-Juani sorginkeria leporatu zion eta torturapean, hark onartu (behar izan) zuen ezen akerrak “le a ablado en bascuence y no en otra lengua” (Idoate 1951: 315).¹¹ Frogen ondorioz, inkisizioak urkatu egin zuen Anotzibarreko Maria-Juan. Araitzen ere, Maria Peruxaren deklarazioek diotenez Beltzebuk “les predicaba en bascuence y en la misma lengua les persuadía que renegasen de Dios Nuestro Señor” (Idoate 2001: 551)¹². Ildo beretik, Hondarribiko sorginkeria-prozesuan Isabel Garcia lekukoak (13 urte) deklaratu zuen esanez Maria de Illarrak deabruari euskaraz hitz egiten ziola eta honek ere euskaraz egiten

⁹ Bertako adibide bat: deabrua dei lezaketelakoan Martín de Arlés nafarrak 1510ean argitaratutako *De Superstitionibus* lanean salatzen dituen hitz arrotzak (*ananisapta*-eta; ik. López Gurpegui 2011). Pentsatzekoa da haietako batzuk euskaldunek erabilitakoak zirela Martín de Arlés Oibarreko artxidiakono baitzen garaian, eta testuan euskarazko testutxo bat ere agertzen delako (Oroz 1981), baina hark salatzen duen elizetako arao-liburua ez da aurkitu, eta ezin ziurtatu.

¹⁰ Halako balizko gaitasunak sorginei esleitu izan zaizkien metamorfosiarenarekin eta hegan egitearenarekin batera jarri behar dira. Hondarrean, horiek guztiek gizatasunaren muga normalak gainditzen dituzten izakiez ari garaela islatuko lukete (ik. Mair 1969; Hutton 2017; edota Singh 2021-eko konparaketa-lanak).

¹¹ Idoatek (2001: 551) jasotzen duenez, deabruak ondokoa esan zion euskaraz neskari: *Eneaiç* (enea haiz) eta *Erutako veradun* (enetako behar dun). Ik. ere Santazilia (2017).

¹² Aldiz, María Miguel de Orejak dioenez deabrua eleaniztunagoa da batzuetan: “suele ablar de muchas maneras, así bascuence, como romance y otras lenguas” (Idoate 2001: 551).

ziola Mariari, eta “que el diablo en gascon llamaba vení acá los de San Sebastián, los del Pasaje y luego en vascuence llamaba las de Irún las de Endaya” (Arzadun 1909: 175).¹³

Bukatzeko, hau ez da inondik ere kristautasunaren ezaugarri berezia. Mundu zabalean oparoki jasotako jarrera da; esaterako Schlichter-ek (1981: 106) ondokoa jasotzen du Kaliforniako wintu indigenen artean:

It is possible that especially evil spirits always spoke through the shaman in a language other than Wintu. The Wintu language is a symbol of tribal identity and pride and as such could not be spoken by evil spirits. Evil comes from outsiders.

Azkenik, hizkuntza-aldaketaren magikotasuna sorginkeria-erakuslea izan badaiteke ere, ez da halabarrez hala izan beharrik, beste mota batzuetako helburu supernaturaletarako ere erabili baitaiteke. Horixe da, adibidez, hizkuntza liturgikoen kasua (latina, hebreera, ge'ez, palia, medefraidina..., ik. Adams 1947; Bennet 2018). Horietako askotan eredu foniko bereziak ikus daitezke, hala nola modalitate-aldaketak (ahozkoak izan beharrez zeinu-bidezkoak izatea, ik. Kendon 1988), edota eguneroko hizkuntzako inbentario fonologikoarekiko markatuak diren inbentario fonologikoak izatea. Esaterako, Australiako lardil nazio aborigenak lardil hizkuntza tangikoa erabiltzen du eguneroko jardueretan, baina errituetan damin hizkuntza berezia erabiltzen du. K. Hale-k (1973: 443) ondokoa dio damin hizkuntzaren inguruan:

The most spectacular, though by no means most interesting aspect of Damin is its phonology. [...] it has a number of consonantal segments which are totally lacking elsewhere in Australia. Among these are nasalized clicks (bilabial /m!/, dental /nh!/, apico-alveolar /n!/, apico-domal /ŋ!/, an ingressive lateral fricative (/L/), a glottalized, or ejective, velar stop (/k'/), and an ejective bilabial stop (/p'/).

Alegia, supernaturaltasunaren bila normaltasunaren arauak hainbat mailatan hausten dituzte: hasteko, eguneroko hizkuntza beste hizkuntza batekin ordezkatzeko dute; baina bestalde ere, hizkuntza magiko honen ezaugarriak bereziak dira, eguneroko hizkuntzatik oso bestelakoak ez ezik, mundu mailan ere oso markatuak direnak (beste inongo hizkuntzatan aurkitzen ez diren ebakinak erabiliz —aipatutako /L/ frikari lateral ingresiboa kasu—, edota Afrikatik kanpo klikdun hizkuntza bakarra izanik).

Jarraian hizkuntzaz aldatu beharrez eguneroko hizkuntza aldatzen duten ereduak so egingo diegu.

¹³ Testigantzen gaztelaniazko hitz ordenak ere euskal substratua isla lezake.

3. Hizkuntza beraren erabilera supernaturalak

Hizkuntzaz aldatzea muturreko efektu bat izan daiteke; askoz ohikoagoa da erritu supernatural bat egikaritzeko norberaren hizkuntza hein batean doitzea (eta hainbat mailatan egin daiteke, ik. Irurtzun 2022). Areago, Euskal Herrian, dakidala, ez dago jasota errituetarako hizkuntza berezirik erabili izan denik (erlijio handietako hizkuntza liturgiko klasikoez gain (latina, hebreera, arabiera klasikoak, antzinako eliza-eslaviera...)). Oro har euskaraz, gaztelaniaz edota frantsesez egin izan dira errituok. Hala ere, euskal usadioan, erritu supernaturaletan formula konkretoak —araoak— erabili izan dira hizketa-ekintza performatibo magikoak burutzeko helburuarekin. Araoak bi multzotan sailka daitezke: (i) hizkuntza soilekoak, hau da, euskarazkoak (3.1); ala (ii) ulertezinak, *voces magicæ* deitu izan direnak (3.2).

3.1. Arao gardenak

Euskal Herrian ikertzaileak kontu hauetaz arduratu direnean jaso dituzten formulak euskara soilekoak izan dira batik bat. Esaterako, M. Lekuonaren (1923), R.M. Azkueren (1935, 1942, 1947), J.M. Bidadorren (1994) edota J. Garmendia-Larrañagaren (2007) lanetan bildutako araoak euskara soilean egindakoak dira oro har, eta erabat gardenak helburu duten xedearekiko. Adibidez, M. Lekuonak ondokoak jaso zituen Oiartzunen, besteren artean (Lekuona 1923: 85):

- (5) a. Itoko al-duk. Amen.
- b. Lertuko al-duk. Amen.
- c. Lepezurra autsiko al-dik. Amen.
- d. Amaika mila demoniñok erámango al-tek. Amen.
- e. Tximistak, burutik sartu ta orpotik atea ta érebenta afayo ingo al-dik. Amen.

Hebreeratikako *amen*-ez gain (euskal kristau usadioan ongi sartua dagoena), eguneroko euskarazko hitzez osatuta daude arao hauek eta erabat gardenak da zein den haien helburua. Izan ere giza hizkuntzen (hizkuntzaren) ezaugarri behinenetako bat gordetzen dute: konposizionalak dira; bestela esateko, araoaren esanahia haren pieza lexikoen esanahien eta haiek elkarrekin lotzeko moduaren funtzio bat da.

Badira ere formula magikoen egitura arketipikoa izan gabe, egitura misteriotsuagoa dutenak. Adibidez, Barandiaranek (1960: 34-35) ondoko formula jasotzen du Andoain, Oiartzun, Tolosa eta Urnietan lepoko gingilak sendatzeko:

- (6) Gaingillak dira bederatzi
bederatziak zortzi
zortziak zazpi

zazpiak sei
seiak bost
bostak lau
lauak iru
iruak bi
biak bat
gaingillak egin dezala zirtzart.

(6)-ko formulari so eginez, ez da begi-bistakoa zertan diren gingilak bederatzi, edota zergatik desagertu behar diren halako formula bat esateagatik. Hau da, formulazioa bera hein batean opakua da bete nahi duen funtzioarekiko (errituen ezaugarri nagusia dena, Xygalatas 2022). Baina kontua da formula honek Erroma klasikoan duela jatorria, eta latinezkoa zela sortzez (ik. Heim 1892: 490-491). Latinezkoak *glandulæ*-ri egiten zion erreferentzia (*g-l-a-n-d-u-l-a-e*, 9 letra), aintzat hartuz 9-tik 1-erako erredukzioarekin gingilak ere erreduzitzen zirela, desagertzeraino:

- (7) Novem glandulæ sorores, octo glandulæ sorores, septem glandulæ sorores, sex glandulæ sorores, quinque glandulæ sorores, quattuor glandulæ sorores, tres glandulæ sorores, duæ glandulæ sorores, una glandula soror, novem fiunt glandulæ, octo fiunt glandulæ, septem fiunt glandulæ, sex fiunt glandulæ, quinque fiunt glandulæ, quattuor fiunt glandulæ, tres fiunt glandulæ, duæ fiunt glandulæ, una fit glandula, nulla fit glandula.

Halako logika aski usatua zen antzinate klasikoan (Versnel 2002). Hona, adibidez, odol-jarioak gelditzeko erabiltzen zen formula (*cucuma* ontzi bat izanik eta *sicycuma* agi denez < *siccus* (lehor) + *cucuma* izanik):

- (8) Sicycuma, cucuma, ucuma, cuma, uma, ma, a.

Ildo bertsutik, Bidadorrek (1994: 91) besteren artean ondokoak jasotzen ditu garitzak sendatzeko:

- (9) Bat, bat eta erdi, bapez ta erdi.
(10) Hau bat, hau bapez, hau bat hau bapez.

Edota Peillenek (1994: 141) txingola (zona) sendatzeko (11) jasotzen du Zuberoan, besteak beste:

- (11) Zazpi txingola, sei txingola, bost txingola, lau txingola, hiru txingola, bi txingola, txingola bat, batere txingola.

Latinezkoen eredura, beheranzko kontaktarekin gaitza bera desagertzen zelako logikaren gainean eraikitakoak dira.

Bestalde, ez dugu benetan euskal sorginei egotz lekieteen formula magiko handirik testuetan. Etnografoek jasotako ipuin eta legendetan agertzen zaizkigunak euskara hutsezko berbaldiak dira gehienetan. Adibidez, (12)-ko formula —besteren artean Azkuek (1935) Zeanuritik Barkoxera dokumentatutakoa, edo Satrustegik (1970) Urdiainen— oso ezaguna da euskal mitologian. Sorginek, ukendu magiko batez igurtzi eta gero ondokoa esaten omen zuten hegan egiteko:

(12) Hodei guztien azpitik, sasi guztien gainetik.

Kontua da formula hau ere ez dela alegiazko euskal sorginen sorkuntza originala. Aitzitik, antzekoak ongi dokumentatuta daude Europan. Herri germanikoetan, esaterako, *oben aus und überall an* ('Gainetik eta nonahi'), edota *oben aus und nirgend an* ('Gainetik eta ezeren gainean') esaten omen zuten aspaldiko sorginek (Lehmann 1898: 93; Bächtold-Stäubli & Hoffmann-Krayer 1987: 1425-1426), ik. Azkue (1935: 381), eta antzeko formulak aurkitzen dira Errusia eta Ukrainan, esaterako.

Beste formula garden eta ezagun bat (13)-koa dugu, hainbat ipuinetan jasotakoaren arabera emandako aginduei iskin eginez gauez etxetik kanpo ibiltzera ausartu zen gazte baten desagertzarekin batera entzun omen zena (ik., besteak beste, Barandiaran 2007):

(13) Eguna egunekoentzat, gaua gauekoentzat.

(12)-koa bezala, (13)-koa ere sorginkeriazko hainbat euskal kondairatan agertzen bada ere beste lurraldetan ere aurki daiteke, hala nola Tirologo Meranon (*der Tag ist dein, (und) die Nacht ist mein* 'eguna zurea da (eta) gaua nirea'; cf. Bächtold-Stäubli & Hoffmann-Krayer 1987: 776-777; Azkue 1942: 190).

Folklorezko ipuinetatik at, badira ere balizko sorginei egindako epaiketetan jasotako arao bakan batzuk. Hona P. De Lancrek (1612: 391-392) bere *Tableau de l'inconstance...* lan famatuan idazten duena sorginen prozedurei buruz:

Si bien que pendant trois mois ils ont de tres-grandes douleurs, mais à celles qui font plus affectionnées à son service, il leur applique vne certaine herbe avec laquelle la douleur s'appaise, & la chair demeure tellement stupifiée & amortie, qu'avec quelque instrument qu'on les pique, cette partie demeure tout à fait infensible.

Puis il leur baille aulli tost des receptes pour faire des fortileges, & vn crapaud pour le fouetter à loisir, & le faire enfler: & enflé qu'il est le pressant avec vn pied, il rend vne eau verte qui offence merueilleusement l'haleine & le sentiment. Il leur donne aulli de la ceruelle de petits enfants, des os de leurs pieds & mains, des pouldres d'vne infinité de fortes, des serpens, viperes, falemandres, limaçons & l'herbe nommee Pied de loup, & de tous ces mauuais ingrediens ils en font des emplastres tres -dangereux. Avec tout cecy les Sorcieres demeuñ et pour fiennes, & çavantes en forcelerie & Magie, felon la conuention & pacte qu'il faict avec elles: il en faict les vnes Roynes & les autres fervantes.

Ces eaux, pouldres & sang assemblez, elles les sechent secrettement au feu & au Soleil, & s'oignent les bras, l'echine & les iointures, & avec le crapaud vestu elles volent de nuict comme des oyfeaux.

Et lors qu'elles foignent elles disent & repetent ces mots *Emen hetan, emen hetan* qui signifie *icy & là, icy & là*.¹⁴

Formula bera aurkitzen da De Mongastón-en (1611) Zugarramurdiko sorgin-epaiketaren kronikan; haren arabera Maria de Zozayak —Errenteriako adineko emakumea— aitortu omen zuen Akelarrera iristean ezen “decia ciertas palabras en vascuence, que quiere decir *aquí y allí*”.¹⁵

Bereziagoak dira kristautasunaren aurkaritzan eta hari iseka egiteko sorginek erabili omen zituzten bestelako formulak. De Fonseca-k (1611: 18), Logroñoeko fede-autoan ondokoa jasotzen du:

Toma tras esto el demonio vna hoftia redonda negra, despues de auer hecho ciertos garabatos, con la mano yzquierda, que es con la ñ diximos que haze todas sus acciones, guardãdofe de no hazer cruces con ellos, despues de auer dicho ciertas palabras, haziendo al modo que fuele hazer el Sacerdote Eclesiastico, cuando cõsagra, y diziendo: *Este es mi cuerpo*, la leuanta en alto, para que todos la adoren, como lo hazen, cõ mucha deuocion los bruxos, dandofe en los pechos, y diziendo vnas palabras en Bascuence: *Aquerragoity, aquerrabeyti*: que en nueftro language quiere dezir: *Cabron arriba y cabron abaxo, cabron arriba y cabron abaxo...*¹⁶

De Lancrek (1612: 457) ere iseka-arao bat jasotzen du:

¹⁴ Ematen duen itzulpenagatik argi da transkribaketa-huts bat dagoela De Lancreren testuan eta *emen hetan* dioen lekuan *hemen eta han* behar lukeela.

¹⁵ *Emen hetan* euskal formulak gero bidea egin du nazioartean, hala frantsesezko testuetan (Victor Hugoren *Notre-Dame de Paris*-en), nola ingelesezkoetan (Dudley Costelloren *The Lancashire Witches*-en), alemanezkoetan (Heinrich Heineren *Der Doktor Faust. Ein Tanzpoem*-en), gaztelaniaz (Ramón J. Senderren *Emen hetan (aquí estamos)*-en) edota errusierazkoetan (Dmitri Merezhkovskiren *Воскресение бога. Леонардо да Винчи-н (Jainkoen berpizkundea. Leonardo da Vinci)*), ikus. Garate (1952). Berrikiago ere, Malesanctus *black metal* talde paristarrak ere bere abesti baten izenburutzat erabili du.

¹⁶ Formula hau De Mongastón-ek (1611) ere jasotzen du, eta ez da harritzekoa, izan ere Europan zehar errenazimenduko iruditeria literario eta sorgin-ehizetako arketipo bat zen (ik. Garate 1952, besteren artean).

- (14) In nomine Patrica, Aragueaco
Petrica, Agora, Agora Valentia,
Iouanda goure gaitz gouftia.

Bertan, kode aldaketa ikus daiteke hasierako latinezko *in nomine Patrica* euskararekin jarraitzen baitu.¹⁷ Antzeko formula adeigabeago bat ere ematen du (De Lancre 1612: 458):¹⁸

- (15) In nomine patrica, Aragueaco, Petrica, Castellaco Ioanicot, Equidac ipordian pot.

Azkenik, XVII. mendean, Burlatako sorgin baten segiziokoek (16) esaten omen zuten altxorbila zebiltzanean (Idoate 1978: 223):

- (16) Aquer buru, chacur buru.

Eredu magiko interesgarrienak, aldiz, fonologia modu sortzaile eta sinbolikoan erabiltzen dutenak dira.

3.2. Fonologiaren magia

Gizatalde askotan fonologiaren bihurtzeak egiten dira helburu supernatural edota magikoen bila. Horrelakoetan patroi fonologiko interesgarriak ikus daitezke hizkuntzaz hizkuntza. Adibidez, Nigeriako iparraldeko hausa errituetan izpirituek eguneroko hausaz bestelako hizkera bat erabiltzen dukete (Krings 1999). Izpirituen arrotasunaren adierazgarri, hitz bukaerako bokalak sudurkaritzeko joera izaten dute (eta ez da kasualitatea izango hau europarrek hausa hitz egiten dutenean ere hala gertatzea), baina areago, hausazko hitzen aldakiak ere erabiltzen dituzte, hausazkoak arau morfofonologikoen bidez bihurtuta. Esaterako, hitz-hasierako kontsonantea /m/ edota /mw/-rekin ordezkutzen dute (17); edota hitz-amaierako azken bi silabak *-umaa* ala *-uwaa* silabekin (18):

¹⁷ *In nomine Patrica*-n begi-bistakoa da kristautasunezko formula trinitario klasikoari (*In nomine patris et Filii et Spiritus Sancti* (Mt 28,19)) iseka.

¹⁸ Formula bera jasotzen du Idoatek (1978: 160, 98. oin-oharra), 1670eko Burlatako prozesu batetik (ik. ere Caro Baroja (1992) eztabaidarako):

- (i) In nomine patrica
Araguesco patrica,
Castellaco Janicot,
Eguidac ipurdian pot

(17)	Hausa estandarra	Bòoríi izpirituen hausa	
	ʔauree	mauree	‘ezkontza’
	hausa	mausa	‘hausa’
	suunaa	mwuunaa	‘izena’
	ʔiddò	mwidò	‘begia’
(18)	Hausa estandarra	Bòoríi izpirituen hausa	
	gàskiyaa	gáskumaa	‘egia’
	laafiyàa	laafuwàa	‘osasuna’

Ikusgarriago agian, Afrika mendebaldeko tenda etnien inimizazio-erritu konplexuak egiten dituzte. Errituotan inimizazioa egingo duen haurra hiltzen dela aintzat hartzen dute, heldua jaio dadin, eta errituak irauten duen egunetan eguneroko bedik hizkuntza alboratzen dute ma-moɣyèrèz hitz egiteko (ik. Ferry 1981; Storch 2011). Ma-moɣyèrè bedikaren gainean sortutako aldaki bat da, “alderantzikatze” prozesuz osatutakoa. Alderantzikatzeak, semantikoak izan ohi dira, hau da, antonimiazkoak (mundu zabaleko hainbat hizkuntza sekretutan bezala); honela GIZON adierazten duen hitza darabilte EMAKUME adierazteko, edo ZELAI adierazten duena MENDIren ordez, baina alderantzikatze fonologikoak ere egiten dituzte; artikulazio puntuan aldaketak eginez:

2. irudia. Tenda inimizazio-errituetan erabiltzen den hizkuntzako artikulazio-puntu alderantzikatzea (Ferry 1981 eta Storch 2011 lanetan oinarrituta).

Honela, *i-kon* (herria) → *dyo-pom* bilakatzen da (klase-markatze aurrizkia ere aldatuta, ohikoa dena hizkuntza sekretu honetan), eta *o-hojèn* → *ma-fomèn* (jan).¹⁹

Honelako eredu ikusgarriak izan ez badugu ere, badira euskal usadioan arao eta formula magikoetan han-hemenka aurkitzen diren patroiz fonologiko bereziak. Antzinate klasikoetik *voces magicæ*-ak arketipikoki “asea”, “atopa” eta “barbara” izaten ohi dira; esanahirik gabekoak, tokiz kanpo daudenak, eta arrotzak.²⁰ Esaterako, mundu mailan hedatuen dagoena —hainbat eta hainbat hizkuntzatan erabiltzen dena— *abrakadabra* famatua izango da seguruen, edozertarako gai diren botere magikoz hornitua omen dagoena.²¹

Badira euskal usadioan herri-ipuak eta kantetan agertzen zaizkigun antzeko forma itxuraz zentzugabeak. Horietan ezagunenetakoa, seguruen, *baga*, *biga*, *higa*... forma dugu, goranzko kontaketa desitxuratu baten antzekoa dena, baina funtzio bereziturik gabekoa, dakigula. Hona Azkuek (1947: 291) Baiona aldean jasotako bertsoa:

- (19) Baga, biga, higa,
laga, boga, seiga,
Zahi, zohi, bela,
harma, tiro, pamp.

Honekin batera ere badira bestelako haur-jolasetan erruz agertzen diren forma asemak; hauek ere funtzio magiko zehatzik gabe. Hona, adibidez, Xarles Videgainek (kom. perts.) Larzabalen (Oztibarre) bildutako *arla marla*-ren bertsoa:²²

- (20) Arla marla, kinkuan kin, portan sal eta portan min,
xedera medera, xilkuan kin, urbero klin.

Benetako euskal *voces magicæ*-ei gagozkiela, agian ezagunena W. Websterrek *Jesus Christ and the Old Soldier* ipuinean ematen duena izango da (Senpereko M. Larralderi 1875-12-03an

¹⁹ Aipagarria da JAN adierazten duen hitza *ma-mođyèrèn* ez dela bediken esanahi hori duen erroaren gainean artikulazio-puntuak alderantziz bidez egiten, metafora baten gainean baizik (hizkuntzaren izaera sekretua areagotzen duena, inondik ere). Honela, jateko (zein edateko), makurtu egiten dela aintzat hartuta, *o-hojèn* (makurtu) hartzen da oinarrian.

²⁰ Horretaz gain, *voces magicæ*-ak bestelakotasun gehigarri ere osatuak izan dira; adibidez, idatziz jartzerakoan ezkerreko eskuarekin egiteko agindua zegoen, edota eskuinetik ezkerretara idatziz, edota letrak buruz behera jarrita (ik. Heim 1892; Versnel 2002).

²¹ Diotenez, *Abraxas* edo *Abrasax*-etik heldu dena (Nelson 1946); *Abraxas* bera II. mendeko Basilides heresiarka gnostikoak asmatu omen zuen (Perona 2019).

²² Azkue eta Lekuonarenez gain, ikus ere Arranzek (2006) egindako euskal hitz-jokoen bilduma-lan bikaina.

jasotakoa, ik. Webster 1877: 199-200). Websterrek jasotakoaren arabera, formula *asema* baina erabat euskal itxurako honekin zernahiz bete zitekeen zaku bat: urrez, zikiroz, zein deabruz.²³

(21) Artchila murtchila!

(21)-n euskal formula askotan ikus daitekeen errepikapen partziala dugu (*cf.* oraintxe ikusitako (19)-ko *arla marla* bera, edota *arriola marriola* ezaguna, besteren artean; ik. Lertxundi (1996), Arranz (2006) eta Igartua (2013). Honelakoetan, operazio-konbinaketa bat egiten da: (i) inputaren azken ebakinaren ostean aurrekaritza-erlazio berri bat ezartzen da /m(V)/ sekuentziarekiko, (ii) beste aurrekaritza-erlazio berri bat ezartzen da /m(V)/ sekuentziatik aingura-segmentura (kasu honetan /r/-ra), eta (iii) egitura linearizatzen da:^{24, 25}

(22) $a \rightarrow r \rightarrow t^f \rightarrow i \rightarrow l \rightarrow a$

u ← m

Formula honen aldaki bat Barbierrek (1925) jasotzen du, baina kasu honetan (21)-eko oinarriaren errepikapenezkoa beharrean, oinarriaren forma konplexuagoa du zuzenean:

(23) Trentekutchilo!

Forma eufoniko honetan euskal *voces magicae*-en bereizgarri den erdua aurki daiteke: markatutasun fonemikoa. Ohar daitekeenez, (23)-ko forma silaba atake konplexu batekin hasten da (/tr-/). Honelakoak bi mailatan ekidin izan dira historikoki:

(i) alde batetik leherkari ahoskabez hasten da, ahostuntzerako joera izan ohi duena (ikus beherago); eta

²³ Azken urteotan Txan Magoak hartu eta hedatu duen formula magikoa dugu *artxila murtxila*.

²⁴ Ik. Nevins & Vaux (2003)-n fonologikoki antzekoa izan daitekeen ingelesezko *shm*-errepikapenen analisi bat eta Igartua (2013)-n euskarazko *m*-errepikapenen iturburuen ikerketa bat.

²⁵ Errepikapen partzialetan /m(v)/-ren tartekatzea ohikoa bada ere badira forma alternatiboak ere, hala nola Behorlegiko zozomikoteen istorio batean (X. Videgainek jaso, kom. perts.) martxoko hilabete pertsonifikatuari iseka egiteko artzain batek erabili omen zuen *Martxo xirtxi xertxo!* formula (martxoak ez omen zuen ongi hartu artzainaren iseka, eta apirilari egun batzuk mailegatuta elurrari ekin eta artzainari artalde osoa suntsitu omen zion).

(ii) bestetik *muta cum liquida* kontsonante-elkarketa du, hau ere historikoki hautsi izan dena (bokalen bat tartekatuz, metatesiz, edo beste operazioren baten bidez, ik. eusk. *gurutze* < lat. *crucem*; eusk. *lau* < lat. *plānus*,...).

Pentsa liteke, agian, behaketa hutsala dela, eta ez dagoela forma eta funtzioaren arteko kausalitate harremanik, murriztapen fonotaktiko hauek gaur egun indarrean ez daudelakoan, izan ere baditugu honelako sekuentziak egungo euskarazko hitzetan. Hala ere, eredu ideofoniko honen berariazkotasuna azpimarratu nahiko nuke. Hasteko, egun euskaraz /tr-/ hasierak baditugu ere, maileguetatikoak dira batik bat, eta oro har urriak euskal lexikoan.²⁶ Bestetik, *voces magicæ*-ak printzipioz inongo eratorpen eta etimologiarik gabe hutsetik sortutako hitzak dira, eta espero beharko genuke, besterik ezean —eta hortxe dago gakoa, “besterik ezean”—, jatorrizko hizkuntzaren moldera sortuak izatea. Bada hau ez da hitz magikootan ikusten duguna; izan ere jasota dauzkagun gutxietan esanguratsua da patroi markatuen kopurua, jarraian ikusiko dugunez.

Adibidez, Susperregik (2011: 62-64) Oiartzunen bildutako sorgin-istorioetan bada Ali Babaren gisan erabiltzen den formula magiko bat (24) /tr/ sekuentzia markatu berbera erakusten duena, baina hitz barnean:

- (24) a. Astalamustrika, ireki hadi!
b. Astalamustrika, itxi hadi!

Eta gauza berbera aurkitzen da lehen ikusi ditugun (14)-(15)-eko forma sasilatindar-sasieuskaldunetan (*Patrica, petrica*).²⁷

Beste markatutasun adierazpenak: adibidez, inork Etsai (deabrua) musukatu eta gero, oin batekin aitaren egiten zuen bitartean ondoko formula esaten bazuen sorgin bilakatzen omen zen (komunitatearen begietara bederen):^{28,29}

²⁶ Esaterako, halakorik berariaz bilatu gabe, artikulu honek dituen 7.999 hitzetatik orain aipatutako *trentekutchilo*-z gain bakarrik beste sei euskal hitzek dute honelako hasiera: *transzendentzialitatea*, *trinitario*, *transkribaketa*, *tradizioan*, *tribunalak*, eta *trebezia*; mailegu gardenak, inondik ere.

²⁷ Euskaraz /-tr-/ sekuentziaren markatutasunaren erakusgarri: artikulu honen euskarazko testuan (orotara 5,076 hitz —adibideak eta erreferentziak alde batera utzita—) beste 20 aldiz agertzen zaigu /-tr-/ segida (hauexetan: *sustraitutakoa*, *ilustratzeko*, *zentratuz*, *Australiako*, *letra*, *Satrustegik*, *patroi* (x3), *distribuzioak* (x2), *patroia* (x2), *kontrako*, *kontrakoa* (x2), *substratua*, *letrak*, *arthritis* eta *dotrina*), euskarazko testuaren item lexikoen % 0,39. Aldiz, erdaretako pasarteetan (ingeleza, gaztelania, frantsesa, latina) 20 agerpen ere baditugu testu-pasarteon batura 811 hitzetakoa besterik ez bada ere (hots, erdarazko lexikoaren % 2,46). Diferentzia estatistikoki esanguratsua da ($X^2=42,59$; $p<0,00001$). Ikus beherago euskal *voces magicæ*-en eta euskarazko orotariko corpus zabal baten konparaketa baterako.

²⁸ J.M. Barandiaranek Lazkaon jaso, Barandiaran (1989: 36).

(25) Porla se, zalpaté, funte fa, funte fi, txiri, biri, ekatsu, ekatsu, amen.

Aurrekoetan bezala, azpimarratzekoa da formularen agertzen diren hitzak *asema* badira ere, haien forma ez dela inondik ere ausazkoa, izan ere hitzen osaeran parte hartzen duten fonemak —eta haien distribuzioak— ez dira euskararen berezko lexikoaren ezaugarriekin egokien bat egin lezaketanak (ik. Michelena 1977; Hualde 2003; besteak beste). Bestela esateko, fonotaktikoki markatuak diren (edo orain gutxira arte behintzat hala izan diren) distribuzioak ikus ditzakegu formularen. Nabarmenki, hitz hasierako /p-/ leherkari ahoskabea aurkitzen dugu (*porla*), euskararen fonetika historikoan aktiboki ekidin izan dena (cf. lat. *pace* > eusk. *bake*; lat. *peccatu* > eusk. *bekatu*, etab.). Halaber, /f/ ezpain-horzkaria ere oparo agertzen da formularen (*funte fa, funte fi*, formulako hitzen heren batean). Hau euskararen berezko joeren aurka doa, izan ere oso urri agertzen da /f/ euskal hitzetan, eta berriki mailegatutako lexikoan batik bat (ik., besteak beste, Mitxelena 1977; Egurtzegi 2013; Irurtzun 2016). Azkenik, hitz-amaierako azentu-patroia ere aurki daiteke formularen (*zalpaté*), euskaraz (eta Gipuzkoan bereziki) nagusi den [+2] azentuaren aurka (ik. Hualde 1997, 1999, besteak beste). Elementu hauek guztiek formulari arrotasun fonetikoaren ematen diote, euskararen beraren hots-esparrutik gehiegi aldendu gabe.

Areago, sorgintzeaz gain, sorginez nolabait babesteko ere balio duke eredu fonologiko markatuak. (26)-koak ditugu sorginak uxatzeko erabili ohi diren formulak (Saint-Pierre 1951: 312; egun ere Iparraldeko herri-tradizioan bederen —ipuinetan-eta— mantentzen direnak (G. Duguine; B. Oyharçabal, kom. perts.)):³⁰

- (26) a. Chirmi, charma pues.
b. Sorgina pues, pues, pues.

Hemen ere baditugu bi elementu markatu: (i) euskaraz erabat salbuespeneko den hitz-amaierako /-s/ txistukari hobikaria,³¹ eta (ii) hitz hasierako leherkari gorra.³²

²⁹ Kontrakoa ere bada; Susperregik (2008: 68) jasotzen duenez, Oiartzunen urtzintz egitean sorginak gorpu barnera sar zitezkeela pentsatzen zen. Hori ekiditeko *doministiku* esan behar zen (< lat. *Dominus tecum*).

³⁰ Formulok hatz lodia indizea eta erdikoaren artean sartuta esan behar dira; Azkuek ere halaxe jaso zuen bere hiztegiaren. Thalamas-ek ere (1931) *puyes* aldakia jasotzen du.

³¹ Esaterako, *Xuxen*-en hiztegi garaikidea osatzen duten 80.778 sarreretatik ez dira 300 sarreretara iristen hitz-amaieran /-s/ bat duten hitz arruntak, eta oro har mailegu gardenak dira (*aerobus, afrikaans...*; haien artean latinetiko *-itis* (*apendizitis, artritis...*) edota *-us* (*angelus, campus...*) atzizkiekin amaitzen diren guztiak daudela).

³² Sorginak uxatzeko aurkitu dudana beste formulak ez du bortxaketa fonologikorik, baina bai sintaktikorik, *daiogun* adizki flexioduna baita (Barandiaran 1973: 86-70, 1974: 65). Barandiaranek (1974: 65) “creámoslo” gisara itzultzen

Hitz hasierako leherkari ahoskabeena beste sorginkeri-istoriotan ere aurkitzen dugun fenomeno da. Adibidez, 1611n Iruñeko apezpikuak egindako idazki batean inkisizioak Bortzirietan egindako ikerketen berri ematen du. Bertan aipatzen du nola herritarren konfesioen arabera, sorginek akelarrean haur berriak ekartzen zituztenean ondokoa abesten zuten (Henningesen 2021: 256):

(27) Tupulu tupu, orain ere gende berria dugu.

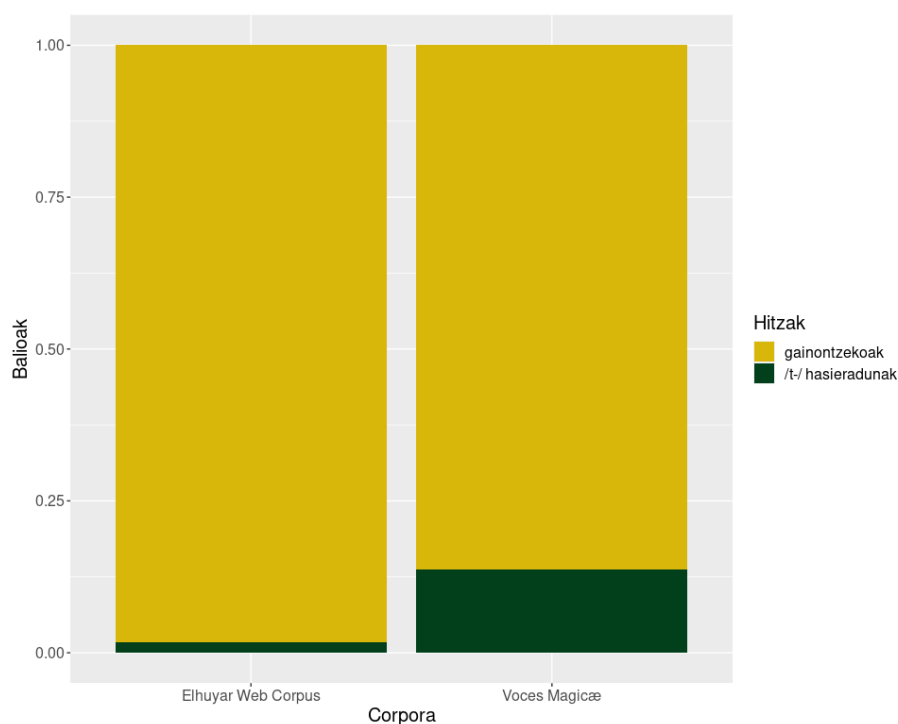
Formularen hasierako ideofonoa erabateko *vox magica* bat da, esanahirik gabeko elementu arrotzez osatua.³³ Bertan ere hitz-hasierako leherkari gor bat (/t-/) birritan errepikatzen da (*tupulu tupu*). Hau ere euskal hitzunen aho-belarrietan arrotza zitekeen (hein batean bederen), izan ere ezpainbikariak bezala, hortz-hobietako leherkari ahoskabeak ere ekidin izan dira euskararen historian (cf. lat. *tempora* > eusk. *denbora*; lat. *torre* > eusk. *dorre*, edo XX. mendean bertan gazt. *tamborrada* > eusk. *danborrada*, etab.). Laburbilduz, euskaraz hitz hasierako hortz-hobietako leherkari ahoskabeak berriak eta maileguetatikakoak dira; exotiko samarrak.³⁴

Horren erakusgarri, euskaraz dukegun testu-corpus osoenean (Leturia 2014 —orotara 186.072.822 hitz— egungo euskararen web presentziarekin egindakoa) guztira 3.198.737 hitz hasten dira /t/ soinuarekin (corpuseko hitzen % 1.71). Aldiz, artikulu honetarako jaso diren euskarazko *voces magicae*-etan —dokumentazio lanean aurkitu ditudan guztietan— 11/80 ere badira hasierako /t/ soinudun hitzak (% 13,75), bi corpusen arteko aldea estatistikoki esanguratsua izanik ($X^2 = 68,53$; $p < 0,00001$). Grafikoki:

du eta Duesok (1997: 119) “‘hagámoselo’, ‘devolvámoselo’, en el sentido de atacar a alguien o actuar contra alguien”. Forma honek euskaraz flexiodun adizkiak perpauseko lehen posizioan agertzearen aurkako murriztapen orokorra hautsiko luke (*T1), aditz-forma multzo txiki batekin besterik hautsi ezin dena (non *da(g)iogun* ez den haietariko bat, dakidala), ik. Altube 1929; Ortiz de Urbina 1994; Haddican & Elordieta 2016; edota Duguine 2022 murriztapen honen gainean. Nolanahi ere, *daiogun*-ek aditz forma badu ere ez da batere argi benetako aditz/aditz laguntzaile bat dugunik hemen, izan ere usu *daiogun*-en erabilera ez dator bat honelako adizki batek eskatuko lukeen egoerarekin —oro har ipuinean subjektu bakan batek oguzitakoa da (hots, subjektuaren morfologia plurala tokiz kanpo legoke), eta datibo singularra ere nori legokiokeen ez dago argi.

³³ Ikus Ibarretxe-Antuñano (2017) euskal ideofonoen gainbegiratu baterako.

³⁴ Ohar ere Oihenartek deabruarentzat ematen duen zubererazko izena: *Tusuri* (Schuchardt 1914).

3. irudia. Elhuyar Web Corpusean vs. euskal *voces magicæ*-etan lehen posizioan /t-/ soinua duten hitzak, hitz guztiekiko.

Hasierako /t-/-dun eredu bera aurkitzen da Burgiko 1569-70eko prozesuetan jaso zen formula batean. Sorginek meza kristauetan apaizak ostia erakusten zuenean iseka egin eta ondoko formula esaten omen zuten, hasierako leherkari ahoskabedun *tiracan* tarteko (Idoate 1975: 254, 263):³⁵

- (28) Latacan, tiracan y Dios bast.
- (29) Latacan, tiracan, literna y dios bast.

Eta antzeko eredu bat aurki daiteke testigantza berriagoetan. Reicher-ek jasotzen duenez (Reicher 1946: 83), Euskal Herrian zehar akelarreetarako bidean taldean ibiltzen omen ziren sorginak (“cohortes diaboliques”). Honela deskribatzen ditu:

En Cize, elles sont fréquentes et le nombre de récits qui se passent dans l’Akelarre de Çaro est presque infini ! Chacun dit le sien.

Pour tous, Akelarre est une grande « place » plate et brillamment éclairée pendant le sabbat. Or, nous l’avons dit, le lieu par endroits est impraticable, couvert d’épines et de ronces.

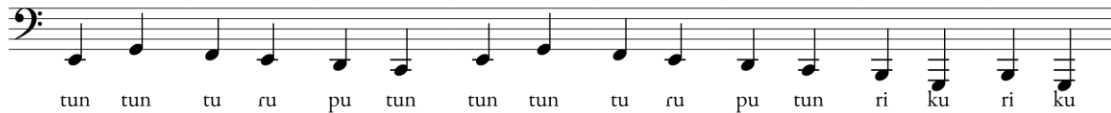
De Lecumberry, d’Esterençuby, d’Ascarrat, de Hosta, de Jaxu, les sinistres cortèges arrivent au rendez-vous.

En marchant, ils chantent :

³⁵ Ohar ere lehen ikusi dugun hitz-amaierako /-s/ ere badela *Dios/dios* formetan.

« toun, toun, touroupoutoun (*bis*)
ricou, ricou, ricou!
Mi, sol, fa, mi, ré, do (*bis*)
si, sol, si, sol »

Kasu honetan ere, eredu magiko baten aurrean gaude: lexiko arrotz eta asemaz gain, hitz-hasierako leherkari ahoskabeak (*toun, touroupoutoun*) eta hitz-hasierako dardarkariak ere baditugu (*ricou, ricou, ricou*). Ezaguna da hitz hasierako dardarkariak ere euskaraz ekidin izan diren konfigurazioak ditugula (*cf.* lat. *rosa* > eusk. *arrosa*; lat. *Roma* > eusk. *Erroma*, edo berrikiago fr. *rugby* > eusk. *errugbi*, etab.).³⁶ Kantuaren bigarren partea, bistan denez, noten sekuentzia bat da. Pentsatzekoa da melodia horri dagokiola sorginen kantua, testuko silabak nota banarekin alineatuta. Honelakoxe zerbait, adibidez:

4. irudia. Reicher (1946) lanak jasotako sorginen musikari egokitu dakioken partitura.

Azkenik, antzeko ebidentzia ere agertzen zaigu Logroñoeko Inkisizio-tribunalak 1725ean Nafarroan eta Calahorran egiten omen ziren sineskeriazko sendaketa-erritu batzuen debekuetan.³⁷

³⁶ Esan gabe doa, hau ez da euskararen bitxikeria bat, tipologikoki beste hainbat hizkuntzatan ere gertatzen dena baizik (Labruno 2021).

³⁷ Eliza katolikoak berriaz debekatutakoa. Pouvreauk (1656: 120), Richelieuren *Guiristinoaren dotrina*-ren euskarazko moldaketan honela dio lehen mandamenduari huts egiten diotenak zerrendatzean:

(i) “[...] nor ere eritafunen fendatecco feruitçatcen baita charmeriaz, efconjuracinoz, eta hitcez, hec guziec hutz eguiten dute Iaincoa Fedez adoratu gabez.”

Belapeyrek (1696), bere aldetik, hauxe (Davanten 1983ko bertsiotik: 79):

“G. Supersticios, eta aztiac nola edo certain houx eguiten die?”

I. Gingoac eta harén Eliçac ordenatu eta usatu dutien Ceremonia eta erremedioac aski hon ediren gabez eta her ez fidaz, hitz arce elibatez, Cetatchucuz, Cegnharazucuz, (Etciteyela Deebrien lagun içan) boustaurez, çonbait belharrez, edo khandera honenbeste piztuz, Eriaren sendotcera, edo gaiça galdien edireitera, çoignetan sartcen baita Deebriaren artecia aguerriz, edo eçavaki, besté orduz harekin norbaitec hitça harturic: Eta gaiçac beratçaz eztaidiana, edo gincoa ganic indar baten eguiteco hartu gabé, naturaz gaintico gaicen eguitera iarten direnac Charactero izkiribatu çonbaitez, edo nola nahi.”

Hots, Davant-en itzulpena (in Arbelbide 2011: 115) harturik: “Jainkoak eta haren Elizak manatu eta usaiako zeremonia eta erremedioak aski on ez aurkituz eta haier ez fidatuz, hitz arrotz (arraro) batzuez, jestu bitxiz, basa zeinukaz (ez zaitezela deabruaren lagun izan) , ur ihiztaldiz, zenbait belarrez eta honenbeste kandela piztuz, erriaren

Erabiltzen omen ziratekeen formulen artean basasuaren (herpesaren) kontrako bat dugu, ondoko formularekin sendatzen omen zena (de Ascarate 1924; Etnikerren *Euskal Herriko Atlas Etnografiko-tik hartua*):

(28) Vasasua, Ichasua, ozanera, y ducaelen semearquen semeo-robano Jaunchecago.

Berriz ere, *voces magicæ*-etan euskararen fonotaktikarekin bat ez datorren patroia ikusten dugu *semeo-robano* elkartuko bigarren osagaiaren hasierako dardarkarian. Berriz ere, Elhuyarren Web Corpusarekin erkatzen badugu, 625.889/186.072.822 (% 0,33) dira bertan aurkitzen ditugun /r-/ hasieradun tokenak —tartean jatorri arrotza duten izen berezi andana izanik (Repsol, Russell, RoboCup2000...)—; euskal *voces magicæ*-etan aldiz 4/80 (% 5), alde esanguratsua ($X^2 = 51,9$; $p < 0,00001$):

sendatzera, eta gauza galduen kausitzera entseatuz, hor deabruaren trebezia baliatuz agerian edo gordean, beste orduz harekin norbaitek hitz harturik, eta bere baitarik ezinezko gauza edo Jinkoa ganik indar baten egiteko hartu gabe, naturaz gaindiko gauzen egitera jartzen direnak karakteria izkribatu zonbaitez edo nola nahi”.

De Lavieuvvillek (1733: 108, G. Harosteguy-ren itzulpenean):

“G. *Nola eguiten da bekhatu superfticionez ?*

I. Eliçac aprobatcen ezdituen halaco cembait hitz fuertetan , edo obferbacione banotan bere fidancia içanez eta eçarriz.

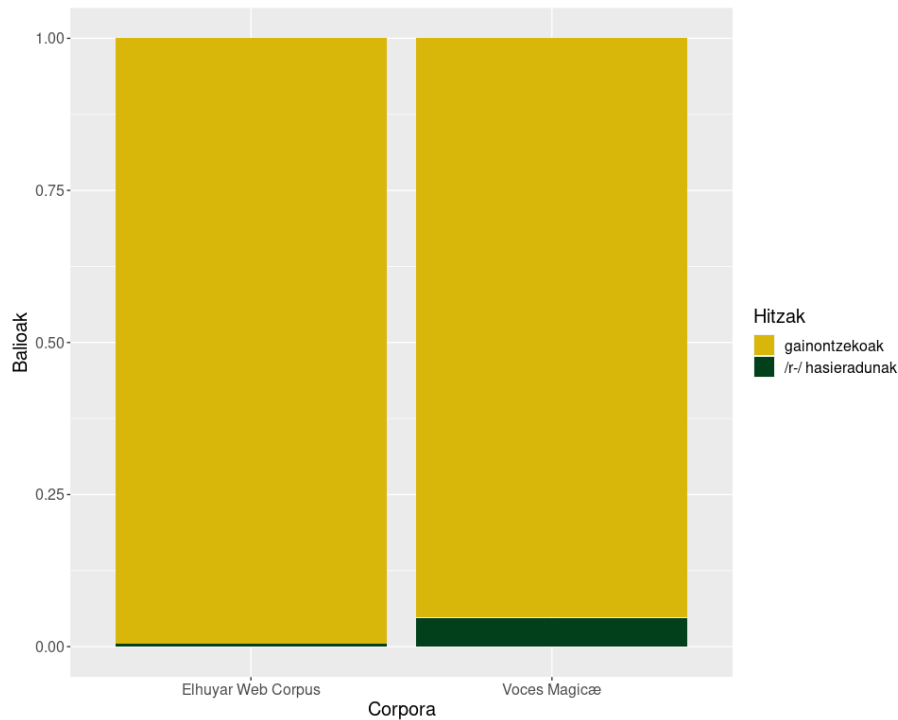
G. *Emaçu horren exemplu bat.*

I. Superfticionez bekhatu eguiten dute cembait hitz fuerteren berthutez eritafunetarie fendatu ufté dutenec, edo etcheac edo berce cerbait erretcetic guibelatu ufté dutenec , edo berce cembait arrifcu gaichtoaric hala efcapatu ufté dutenec.”

Azkenik, Jauffretek ere (1902: 77) oso antzeko ideia ematen du bere katiximan:

“G. *Cer da Supersticionea ?*

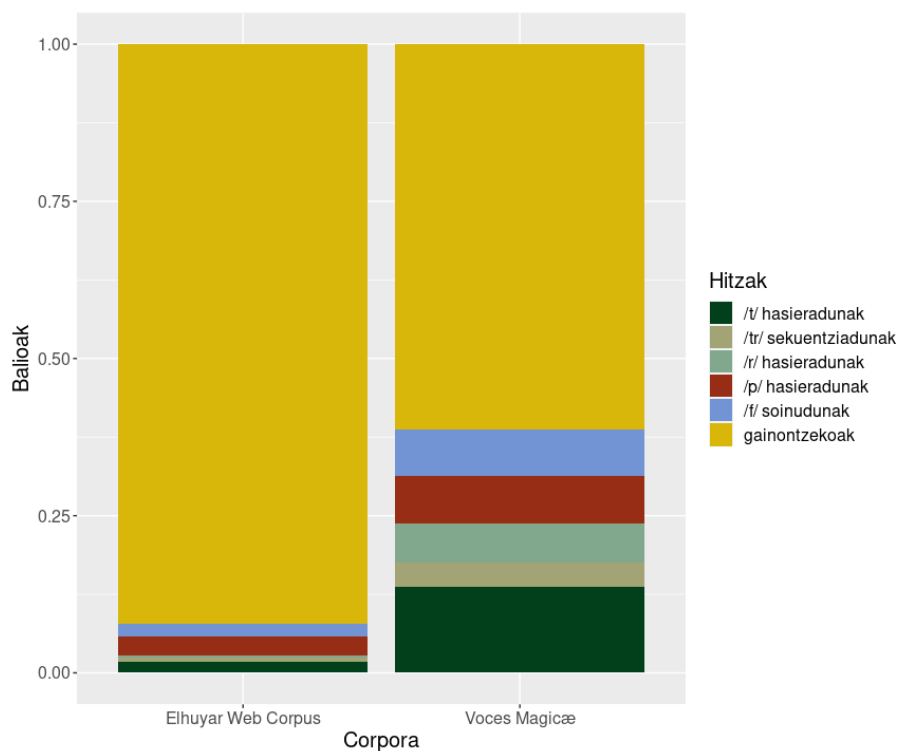
I. Supersticionea da, uste izaitea holaco edo halaco hitcec, edo obrec, baduketela naturalezaz goragoco cerbait indar, Jaincoac eman ez diotena.”

5. irudia. Elhuyar Web Corpusean vs. euskal *voces magicæ*-etan lehen posizioan /r-/ soinua duten hitzak, hitz guztiekiko.

Lan honetan identifikatu ditugun markatutasun-iturburu guztiak batuta, honelakoa da corpus naturala (Elhuyar Web Corpusa) vs. supernaturalaren (*Voces magicæ*-ena) arteko alderaketa:³⁸

³⁸ Grafika eta kalkulu honetan ez da kontuan hartu *zalpaté* formaren markatutasun prosodikoa, *Elhuyar Web Corpusean* halakorik identifikatzeko zailtasunak direla-eta (corpusa ez dago euskalkika banatua eta marka diakritiko guztiak ez dute zertan azentualak izan (badira, adibidez, *Yorùbá* edota *Réné* bezalako formak)). Halaber, ikusi dugu *pues* forma bi arrazoiengatik dela markatua (hasierako /p-/ eta amaierako /ɲ/); kopuruak artifizialki ez hanpatzeko ez da birritan zenbatu, eta *Elhuyar Web Corpus*-ean ere ez da amaierako /ɲ/-dun formarik bilatu konparaketarako. *Trentekutchilo* ere markatu bikoitza da (/t-/ + /tr/), baina kalkulurako hitz bakartzat hartu da (/t-/ hasieradunen sailean), eta halaber jokatu da *Elhuyar Web Corpus*-eko forma analogoekin.

6. irudia. *Elhuyar Web Corpus*-ean vs. euskal *voces magicæ*-etan patroï fonologiko batzuen arabera markatuak diren hitzak, hitz guztiekiko.

Corpus natural garaikidean % 7,83 (14.577.013/186.072.822) da fonologikoki markatua, corpus supernaturalean aldiz % 38.75 (31/80), nabarmenki gehiago ($X^2 = 316,13$; $p < 0,00001$).³⁹ Hau da, badirudi oro har formula magikoak sortzerakoan ez dela ez logatomoekin ez eta ausaz egin; aitzitik, euskararen ohitura eta balizko adierazpen multzoaz haratago joatea bilatu izan dela, markatutasun fonologikoa helburu.

4. Ondorioak

Gizakiok oso gure dugu mintzamina, nolabait esateko hitz egiteko *gogoa* dugu (“gogoa”-ren anbiguotasuna lagun: *gogamena* & *desira*). Hizkuntzarekin dugun erlazio intimoaren adierazle ere badira haren erabileratik ondorioztatzen ditugunak. Hizkuntza bat menderatzeak hainbat mailatako ezagutzak inplikatzeko ditu; hitz-ondare bat barneratuta izan behar da, inbentario eta arau fonologikoak, morfo-sintaxizko egituraketa-arauak, eta interpretazio semantikoaren prozedurak. Honelako sistema intentsional bat partekatzen duten pertsonen hizkuntza bera hitz egiten dutela aintzat hartzen da, eta ondorioz, maila batean behintzat, talde berekotzat jotzen dira. Interesgarria da, ordea, aldentzea bera nola erabil dezakegun, oro har, zenbait ondorio esanguratsutarako: gu

³⁹ Eta kontuan izatekoa da *Elhuyar Web Corpus*-eko emaitzak ez direla halaberrez euskal corpus garbizaleenaren ordezkari.

normalak bagara, gu ez bezalakoak ez-normalak dira. Eta haietarako bi herri-irakurketa egin izan dira; dela ez direla gu bezain bikainak, dela guk ez ditugun botereak dituztela.

Euskal formula magikoen gainbegiratu azkar honetan ikusi dugunez, euskaldunek magikotasuna bilatu izan dutenetan fonologikoki markatuak diren ereduen bila joan dira, euskaraz jada hein batean barneratuak ziren baina oraindik ere arrotz usaina zuten (eta duten) sekuentzia fonikoak begiz joaz. Soinuen arrotzetasunak exotismoaz gain bestetasuna ekartzen baitu, eta komunitatearen begietara sinisgarriago gertatzen baita hein batean gu ez bezalako den batek botere supernaturalak izatea, gu bezalako batek baino. Horrexetan datzake fonologiaren magia.

5. Erreferentziak

- Adams, Robert Frederick George. 1947. Oberi Okaim: A new African language and script. *Africa: Journal of the International African Institute* 17(1). 23–34.
- Altube, Seber. 1929. *Erderismos*. Bermeo: Gaubeka.
- Arbelbide, Xipri. 2011. *Sorginak (Lehen eta orain Afrikan eta hemen)*. Elkar: Donostia.
- Arranz, Iñaki. 2006. *Hitza azti*. Irun: Alberdania.
- Arzadun, Juan. 1909. Las brujas de Fuenterrabía: Proceso del siglo XVII. *RIEV* 3. 280–290.
- Ascarate, Tomás de. 1924. De Historia Navarra. Supersticiones. *Juventud Católico-Obrera* 18. 2–3.
- Azkue, Resurrección María de. 1935. *Euskaleñaren yakintza (literatura popular del País Vasco), I*. Madril: Espasa-Calpe.
- Azkue, Resurrección María de. 1942. *Euskaleñaren yakintza (literatura popular del País Vasco), II*. Madril: Espasa-Calpe.
- Azkue, Resurrección María de. 1947. *Euskaleñaren yakintza (literatura popular del País Vasco), IV: Ipuin ta [i]rakurgaiak = Cuentos y leyendas*. Madril: Espasa-Calpe.
- Barandiaran, José Miguel. 1960. *Mitología vasca*. Madril: Minotauro.
- Barandiaran, José Miguel. 1973. *Obras Completas*, II. lib. Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca.
- Barandiaran, Jose Miguel. 1974. Sorguin, Belaguile, Brujas. *Munibe* 1-2. 63–66.
- Barandiaran, Jose Miguel. 1989. *Brujería y brujas: Testimonios recogidos en el País Vasco*. 2. argit. Donostia: Txertoa (1. argit., 1984).
- Barandiaran, Jose Miguel. 2007. *Mitos del pueblo vasco*. Donostia: Herritar Berri (1. argit., 1989).
- Barbier, Jean. 1925. Ichtorio-michterio: Jesus Jauna eta Doni Petri – XVIII Trentekutchilo. *Gure Herria* 6. 326–332.
- Bächtold-Stäubli, Hanns & Eduard Hoffmann-Krayer. 1987. *Handwörterbuch Des Deutschen Aberglaubens Vollständig*. Berlin: Walter de Gruyter (1. argit., 1927).
- Bennett, Brian P. 2018. *Sacred Languages of the World: An Introduction*. Oxford: John Wiley & Sons.
- Belapeyre, Athanase. 1969. *Catechima laburra eta Jesus-Christ goure Gingo Jaunaren eçagutcia, salvatu icateco*. Paue: Jerome Dupoux (Berrargit. Jean Louis Davant [arg.]. Bilbo: Euskaltzaindia, 1983).

- Bickerton, Dereck. 2009. *Adam's Tongue: How Humans Made Language, How Language Made Humans*. New York: Hill & Wang.
- Bidador, Joxemiel. 1994. Euskal formulakuntzaren hurbiltze baterako. *EGAN* 47(2). 65–144.
- Bilbao, Gidor. 1994. XII. mendeko Euskal Herria Santiago bidean: *Liber Sancti Iacobi* V, 7. *Uztaro* 10. 61–84.
- Caro Baroja, Julio. 1992. *Brujería vasca*. 5. argit. Donostia: Txertoa (1. argit., 1975).
- Christiansen, Morten H. & Simon Kirby. 2003. Preface. In Morten H. Christiansen & Simon Kirby (arg.), *Language Evolution*, vii–ix. Oxford: Oxford University Press.
- Crystal, David. 1998. *Language Play*. Chicago: The University of Chicago Press.
- De Lancre, Pierre. 1612. *Tableau de l'inconstance des mauvais anges et demons, ov il est amplement traicté des Sorciers et de la Sorcellerie*. Paris: Jean Berjon.
- De Lavieuvville, Pierre Guillaume. 1733. *Bayonaco diocesaco bi-garren catichima, lehenbico comunionea eguitera preparatcen diren haurrentzat*. Baiona: P. Fauvet.
- Dueso, José. 1997. *Cuentos y leyendas de la Euskal Herria fantástica: BRUJAS*. Donostia: Roger.
- Duguine, Maia. 2022. FOFC as a PF phenomenon: Evidence from Basque clausal embedding. *Glossa* 7.1. <https://doi.org/10.16995/glossa.5745>
- Egurtzegi, Ander. 2013. Phonetics and phonology. In Mikel Martínez-Areta (arg.), *Basque and Proto-Basque: Language-Internal and Typological Approaches to Linguistic Reconstruction*, 119–172. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Elordieta, Arantzazu & Bill Haddican. 2016. Strategies of verb and verb phrase focus across Basque dialects. In Beatriz Fernandez & Jon Ortiz de Urbina (arg.), *Microparameters in the Grammar of Basque*, 221–242. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/lfab.13.08elo>
- Ferry, Marie-Paule. 1981. Les ganles tecreses des des ndéta (les langues secrètes des tenda). *Objets et mondes* 21. 173–176.
- Fiorentini, Ilaria. 2013. “Zomg! Dis iz a new language”: The case of Lolspeak. *Newcastle Working Papers in Linguistics* 19(1). 90–108.
- Fitch, W. Tecumseh. 2010. *The Evolution of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fonseca, Luis de. 1611. *Relacion svmmaria del auto de la fe qve los señores doctor Alonso Bezerra Holguin, del Abito de Alcantara, Licenciado Ioan de Valle Aluarado, Licenciado Alonso de Salaçar Frias, inquisidores Apostolicos en el Reyno de Nauarra y su destricto, celebraron en la ciudad de Logroño, en siete y ocho dias del mes de Nouiembre, de mil y seyscientos y diez años*. Burgos: Juan Baptista Varesio.
- Fortea, José Antonio. 2004. *Summa Dæmoniacæ*. Benasque: Dos Latidos.
- Friederici, Angela D. 2017. *Language in our brain: The origins of a uniquely human capacity*. Cambridge: MIT Press.
- Garate, Justo. 1952. Un diccionario mágico vasco. *Revista Príncipe de Viana* 46-47. 217–223.
- Garmendia-Larrañaga, Juan. 2007. *Beti ortodoxoak ez diren konjuruak*. Donostia: Eusko Ikaskuntza (1. argit., 2000).

- Hale, Kenneth L. 1973. Deep-Surface canonical disparities in relation to analysis and change: An Australian example. In Henry M. Hoenigswald (arg.), *Diachronic, Areal, and Typological Linguistics*, 401–458. Berlin: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783111418797-018>.
- Heim, Ricardus L.M. 1892. Incantamenta magica græca latina. *Jahrbuch für Classische Philologie* 19. gehigarria. 465–575.
- Henningsen, Gustav. 2021. *En busca de la verdad sobre la brujería: los memoriales del inquisidor Salazar y otros documentos relevantes sobre el auto de fe de 1610*. Iruñea: NUP.
- Hualde, José Ignacio. 1999. Basque Accentuation. In Harry van der Hulst (arg.), *Word Prosodic Systems in the Languages of Europe*, 947–994. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Hualde, José Ignacio. 2003. Segmental phonology. In José Ignacio Hualde & Jon Ortiz de Urbina (arg.), *A Grammar of Basque*, 15–65. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Hualde, José Ignacio. 1997. *Euskararen azentuerak (ASJUren Gehigarriak 42)*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Hutton, Ronald. 2017. *The Witch: A History of Fear, from Ancient Times to the Present*. New Haven & Londres: Yale University Press.
- Ibarretxe-Antuñano, Iraide. 2017. Basque ideophones from a typological perspective. *The Canadian Journal of Linguistics / La revue canadienne de linguistique* 62(2). 196–220. <https://doi.org/10.1017/cnj.2017.8>
- Idoate, Florencio. 1951. Brujerías en la montaña navarra en el siglo XVI. *Hispania Sacra* 4. 301–321.
- Idoate, Florencio. 1975. Un proceso de brujería en Burgui. *Cuadernos de etnología y etnografía de Navarra* 7(20). 225–276.
- Idoate, Florencio. 1978. *La brujería navarra y sus documentos*. Iruñea: Nafarroako Foru Aldundia, Vianako Printzea Erakundea, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Idoate, Florencio. 2001 [1975]. Los brujos del valle de Araiz. *Príncipe de Viana* 223. 545–555.
- Igartua, Iván. 2013. La reduplicación compleja en euskera: notas acerca de su formación y sus paralelos en otras lenguas. *FLV* 116. 5–29.
- Irurtzun, Aritz. 2016. Fonema kontsonantikoen banaketa estatistikoa euskal hitzetan zehar. *Lapurdum* 19: 341–355. <https://doi.org/10.4000/lapurdum.3438>
- Irurtzun, Aritz. 2022. Elements for a cultural evolution of supernatural ritual languages. In Andrea Ravignani, Rie Asano, Daria Valente, Francesco Ferretti, S. Hartmann, Misato Hayashi, Yannick Jadoul, Mauricio Martins, Yohei Oseki, Evelina Daniela Rodrigues, Olga Vasileva & Sławomir Waciewicz (arg.), *Proceedings of the Joint Conference on Language Evolution (JcoLE)*, 340–347. Nijmegen: Max Planck Institute for Psycholinguistics. <https://doi.org/10.17617/2.3398549>
- Jauffret, François-Antoine. 1902. *Catichima edo fedea laburzki*. Baiona: L. Lasserre.
- Kendon, Adam. 1988. *Sign Languages of Aboriginal Australia: Cultural, Semiotic and Communicative Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Labrune, Laurence. 2021. Word-initial rhotic avoidance: a typological survey. *Glossa: a journal of general linguistics* 6(1). 9. <https://doi.org/10.5334/gjgl.922>

- Lakarra, Joseba A., Julen Manterola & Iñaki Seguro. 2019. *Euskal hiztegi historiko-etimologikoa*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Langdon, Margaret. 1978. Animal talk in Cocopa. *International Journal of American Linguistics*. 44(1). 10–16.
- Lehmann, Alfred. 1989. *Aberglaube und Zauberei von den ältesten Zeiten an bis in die Gegenwart*, 1. lib. Stuttgart: Ferdinand Enke.
- Lekuona, Manuel. 1921. Lenguaje empleado con los animales domésticos. *Anuario Eusko Folklore* 1. 37–42.
- Lertxundi, Anjel. 1996. *Letrak kalekantoitik*. Irun: Alberdania.
- Leturia, Igor. 2014. *The Web as a Corpus of Basque*, Donostia: UPV/EHUko doktorego tesia.
- López-Gurpegui, Félix-Tomás. 2011. *Martín de Andosilla y Arlés. De Superstitionibus*. Madril: Cultiva Libros.
- Mair, Lucy Philip. 1969. *Witchcraft*. New York: McGraw-Hill.
- Michelena, Luis. 1977. *Fonética histórica vasca*. 2. argit. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia (1. argit. 1961).
- Michelena, Luis. 1968. *Textos Arcaicos Vascos*. Madril: Minotauro.
- Mongastón, Juan de. 1611. *Relación de las personas que salieron al Auto de Fe que los señores don Alonso B Herrera Holguin, del hábito de Alcántara, licenciado Juan Valle Alvarado, y licenciado Alonso de Salazar y Frias, inquisidores apostólicos del reino de Navarra y su distrito, celebraron en la ciudad de Logroño en 7 y 8 dias del mes de noviembre de 1610 años, y de las cosas y delitos por que fueron castigadas*. Logroño.
- Nelson, Axel. 1946. Abracadabra. *Eranos* 44. 326–336.
- Nevins, Andrew & Bert Vaux. 2003. Metalinguistic, shmetalinguistic: the phonology of shm-reduplication. *Proceedings from the Annual Meeting of the Chicago Linguistic Society* 39(1). 702–721.
- Oroz, Francisco José. 1981. Primera glosa vasco-latina en un libro impreso (1510). *Euskera* 26(1). 3–11.
- Ortiz de Urbina, Jon. 1994. Verb-initial patterns in Basque and Breton. *Lingua* 94(2). 125–153. [https://doi.org/10.1016/0024-3841\(94\)90023-X](https://doi.org/10.1016/0024-3841(94)90023-X)
- Peillen, Txomin. 1994. Herri-sendakuntza eta sendagingoa Zuberoan. *Anuario de Eusko Folklore* 39. 9–224.
- Perona, Blandine. 2019. Between Erasmus and More, Abraxa(s), an Anamorphic Name. *Erasmus Studies* 39. 93–96.
- Pouvreau, Silvain. 1656. *Gviristinoaren Dotrina. Eminentissimo Iavn Cardinal Duke de Richelievc egvina, Silvain Povvreav Apeçac Escaraz emana*. Paris: Jean Roger.
- Reicher, Gil G. 1946. *Les légendes basques dans la tradition humaine*. Paris: Adrien Maisonneuve.
- Saint-Pierre, Jean. 1951. Chirmi charma pues. *Gure Herria* 5. 312–313.
- Santazilia, Ekaitz. 2017. *Orye, lagunac*. Euskara nafarraren aztarnak XVI. mendeko hiru sorginkeria auzibidetan. *RIEV* 62(2). 374–406.
- Sapir, Edward. 1909. *Takelma Texts*. Philadelphia: The University of Pennsylvania Museum.

- Sapir, Edward. 1922. The Takelma language of Southwestern Oregon. In Franz Boas (arg.), *Handbook of American Indian Languages, Part 2*, 3–296. Bureau of American Ethnology, Bulletin 40. Washington, D.C.: Government Printing Office.
- Satrustegui, Jose María. 1970. Personajes populares relacionados con la brujería en Navarra. *FLV* 5. 183–229.
- Schlichter, Alice. 1981. Notes on the Wintu shamanistic jargon. In Alice Schlichter, Wallace L. Chafe & Leanne Hinton (arg.), *Reports from the Survey of California and Other Indian Languages*, N. 1, 95–130. Berkeley: University of California at Berkeley.
- Schuchardt, Hugo. 1914. *Tusuri Teufel*. *RIEV* 8. 2.
- Singh, Manvir. 2021. Magic, Explanations, and Evil: The Origins and Design of Witches and Sorcerers. *Current Anthropology* 62(1). 2–29. <https://doi.org/10.1086/713111>
- Smith, Neil. 2005. Chomsky's science of language. In James McGilvray (arg.), *The Cambridge Companion to Chomsky*, 21–41. Cambridge: Cambridge University Press.
- Storch, Anne. 2011. *Secret Manipulations: Language and Context in Africa*. Oxford: Oxford University Press.
- Susperregi, Xabier. 2008. Medicina popular en Oiartzun (Gipuzkoa). *Anuario de Eusko-Folklore* 47. 65–135.
- Thalamas, Juan. 1931. Contribución al estudio etnográfico del País Vasco continental. *Anuario de la Sociedad de Eusko-Folklore* 11. 1–120.
- Üthürralt Saint-Esteben, Iker. 2020. *Hartzaren figura euskal kulturaren*. Zarautz: Dakit.
- Versnel, H.S. 2002. The Poetics of the magical charm: An essay on the power of words. In Paul Mirecki & Marvin Meyer (arg.), *Magic and Ritual in the Ancient World*, 105–158. Leiden, Boston & Köln: Brill.
- Webster, Wentworth. 1877. *Basque Legends: Collected Chiefly in the Labourd*. Londres: Griffith & Farran.
- Xygalatas, Dimitris. 2022. *Ritual: How Seemingly Senseless Acts Make Life Worth Living*. Londres: Profile.